

शैक्षणिक उपक्रम संशोधिका, ज्ञान प्रबोधिनी

ई-प्रशिक्षक

प्रयोगशील प्रतिभासंपन्न शिक्षकांसाठीचे ई-मासिक

राष्ट्रीय सौर भाद्रपद-आश्विन शके १९४४

सप्टेंबर २०२२

वर्ष : ९ अंक : ८

संपादकीय

सप्रेम नमस्कार,

नेकच्या धर्तीवर महाराष्ट्रातील शालेय मूल्यांकन पद्धती कशी असावी याबद्दल सध्या चर्चा चालू आहे.

शैक्षणिक गुणवत्ता राखणे व ती विकसित करण्यासाठी सतत प्रयत्न करत राहणे याला पर्याय नाही. यासाठी शासन स्तरावर अनेक प्रयत्न केले गेले. त्यातील अजून एक प्रयत्न शाळेचे शिक्षण खात्यामार्फत येणारे इन्स्पेक्शन, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाचे निकष, शाळा सिद्धी योजना असे अनेक प्रयत्न याच दिशेचे आहे. या सर्वात महाविद्यालय स्तरावर सर्वात यशस्वी झालेली योजना म्हणजे नेक, याच धर्तीवर याचा आराखडा यथावकाश तयार होईल ...

महाविद्यालयाच्या तुलनेत शाळांची संख्या, विस्तार विचारात घेता परीक्षण आणि पर्यवेक्षणाच्या रचना किती प्रभावी ठरतील हे एक प्रश्नचिन्ह आहे. शालेय रचनांनी, शिक्षण संस्थांनी आणि शिक्षकांनी शिक्षणाची उद्दिष्टे, आपल्या संस्थेची उद्दिष्टे विचारात घेऊन स्वतःच्या गुणवत्तेचे आत्मनिष्ठ परीक्षणच महत्त्वाचे आहे, हे करण्यासाठीचा प्रांजळपणा या शिक्षक दिनाच्या महिन्यात स्वतःमध्ये जोपासण्यासाठी प्रयत्न करण्याचा संकल्प हाच शिक्षक दिनानिमित्त शिक्षकांचा खरा संकल्प होईल. शिक्षक दिनाच्या हार्दिक शुभेच्छा!!

- प्रशांत दिवेकर

संस्थापक संपादक
कै. विवेक पोंक्षे

संपादक
प्रशांत दिवेकर

अक्षरजुळणी व मांडणी
सोहम क्रिएशन
८६०५५६७६५७

समाजदर्शन – सोलापूर शहरातील सहकारी संस्थांचा परिचय

ऋग्वेदात सुमारे ८००० वर्षापूर्वी रचना झालेल्या पुढील मंत्रांमध्ये सहकाराचा उद्घोष झाला आहे.

संगच्छध्वं संवदध्वं । सं वो मनांसि जानताम् ।

अर्थात आपण सर्वजण प्रेमाने मार्गक्रमण करू, एकत्र बोलू. पुढे या श्लोकामध्ये असेही म्हटले आहे की, आमुचे उद्देश एक असोत, आमची मने एक होवोत, आमच्या इच्छा आणि आकांक्षा एक होवोत. सहकाराने एकत्र चालल्यास समृद्धी येते हे आपल्या संस्कृतीने पूर्वीच सांगून ठेवले आहे. त्यामुळे भारतातील सहकारक्षेत्र जगासाठी आदर्श ठरले आहे. महाराष्ट्रामध्ये श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी सहकारक्षेत्र निर्माण केले व रुजवले. महाराष्ट्र राज्यात २.१८ लाख सहकारी संस्था आहेत. फक्त कृषी व पतसंस्था नव्हे तर सर्वच क्षेत्रांमध्ये सहकार तंत्रांचा अवलंब झाला आहे. राज्यातील निम्मी जनता या नात्या प्रकारे सहकार क्षेत्राशी संबंधित आहे.

हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय सहकार वर्ष आहे. देशात स्वातंत्र्योत्तर काळात सहकाराने अनेक क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणात विकास साधला आहे. सहकाराधारित संस्था विकासप्रक्रियेअंतर्गत कोणकोणत्या सेवा-सुविधा उपलब्ध करून देतात, त्यांच्या व्यवस्थापनाचे कार्य कशा पद्धतीने चालते, आपल्या सभासदांचे हित सहकाराने जोपासण्याचे काम कसे केले जाते हे समजून घेण्याचे ठरविले यासाठी या वर्षीचा समाजदर्शनाचा विषय म्हणून सोलापूर परिसरातील सहकारी संस्थांचा परिचय करून घेण्याचे ठरविले.

उद्देश

१. सहकार हे तत्त्व विद्यार्थ्यांना समजणे.
२. सहकारी संस्थांकडून प्राप्त होणाऱ्या सेवासुविधा, लाभ विद्यार्थ्यांना कळणे.
३. सहकारी पतसंस्थांच्या व्यवस्थापन कार्याचा परिचय होणे.

‘सहकार’ ही जीवन जगण्याची शैली होण्याची गरज अधिक जाणवण्याच्या सध्याच्या काळात हा विषय हाताळणे योग्य वाटले. विविध

क्षेत्रांतील अडचणी जाणून सर्वांना सोबत घेऊन समाजासाठी संस्था संघटनांनी या माध्यमातून विशिष्ट कामे केली. या सहकार भावनेचे दर्शन विद्यार्थ्यांना घडेल या कल्पनेने उपक्रमाची योजना केली.

सोलापूर परिसरातील संस्थांचा परिचय करून घेण्यासाठी खालील चार प्रकारच्या सहकारी संस्थांचा विचार केला गेला.

सहकारी संस्था परिचय

अ.क्र.	संस्था प्रकार	मुलाखती	संस्थाभेटीची पूर्वतयारी	माहिती संकलनासाठी
१	कृषी संस्था	पदाधिकारी	व्याख्याते	अहवाल
२	कृषी पतसंस्था	सदस्य सभासद	लघुपट	छायाचित्रे
३	बिगर कृषी पतसंस्था	कर्मचारी	गटांची तयारी	प्रश्नावली
४	बिगर कृषी बिगर आर्थिक संस्था	लाभार्थी ठेवीदार		मनोगते

संस्थाभेटीची पूर्वतयारी

१. व्याख्याने

- १) प्रा. राजशेखर खिलारे
विषय - सहकार व सहकार चळवळ
- २) प्रा. नागसेन गवळी
विषय - सहकाराने साधलेला विकास
- ३) लघुपट - वारणा विश्व

व्याख्यानांतून विद्यार्थ्यांना लक्षात आलेल्या गोष्टी -

या व्याख्यानांतून विद्यार्थ्यांना लक्षात आले की, सहकार ही आर्थिक व व्यावसायिक उपक्रम चालविण्याची एक पद्धती आहे. सहकार चळवळीतील उपक्रम सहकारी पद्धतीने स्वेच्छेने व लोकशाही पद्धतीने चालविले जातात. तसेच सहकार क्षेत्रात महाराष्ट्राने देशासाठी दिलेले योगदान लक्षणीय आहे आणि समृद्धीकडे जाण्यासाठी सहकार हा चांगला पर्याय आहे.

शिक्षकांनी केलेली मांडणी

- १) व्याख्यानांनंतर गटचर्चा घेतल्या.
- २) विद्यार्थ्यांकडून व्याख्यानांचे अहवाल लिहून घेतले.
- ३) व्याख्यानांतून विविध सहकारी संस्था कशा उभ्या राहिल्या व त्या संस्था मुरू करणाऱ्या व्यक्तीबद्दल अध्यापकांनीदेखील विद्यार्थ्यांना माहिती दिली. उदा. अमूल वर्गीस कुरिअन सेवा संस्था हिला भेट इ.
- ४) अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना वारणा या सहकारी संस्थेविषयी 'सहकारातून निर्माण झालेला हा यशस्वी प्रयोग' हा लघुपट विद्यार्थ्यांना दाखवला व त्यानंतर गटचर्चा घेतली आणि विद्यार्थ्यांना काय कळले हे अहवालातून लिहून घेतले.
देखील तयारी करून सहकारी संस्थांमुळे गावाचा अथवा प्रदेशाचा विकास कसा घडून आला याची मांडणी विद्यार्थ्यांसमोर केली.

संस्था निवड निकष

सहकारी संस्थांचे प्रकार विचारात घेतले. त्यातून विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासाठी ठळक चार प्रकार निश्चित केले. या प्रकारांतून विद्यार्थी कोणती माहिती घेऊ शकतात हा विचार केला व या प्रकारांतर्गत संस्था शोधल्या. विद्यार्थ्यांना सहज माहिती उपलब्ध होईल, भेटीसाठी, मुलाखतीसाठी जाणे शक्य होईल यासाठी आपल्या शहर व परिसरात असलेल्या संस्थांचा विचार केला.

रचना

इ. ५ वी ते १० वीतील प्रत्येक तुकडीतील एक-दोन विद्यार्थी घेऊन सात-आठ विद्यार्थ्यांचा एक गट केला. असे ४३ गट झाले. प्रत्येक गटाला एक मार्गदर्शक शिक्षक. माध्यमिक शिक्षक, शिशू अध्यापिका, कार्यालयीन सदस्य आणि शिक्षकेतर कर्मचारी यांनी मार्गदर्शकाची भूमिका पार पाडली. अभ्यासासाठी सहकारी संस्थेचे उद्दिष्ट ते अडचणी असा विचार केला. विद्यार्थीगटांनी दि. २१ डिसेंबर ते २४ डिसेंबर २०२१ या कालावधीत मार्गदर्शकांसह ४१ सहकारी संस्थांना भेटी दिल्या. भेटीला जाण्यापूर्वी मुलांकडे मुलाखतीसाठीची प्रश्नावली तयार केलेली होती.

तांत्रिक पूर्वतयारी

सहकारी संस्थांचा अभ्यास करताना

- * मार्गदर्शक यादी व विद्यार्थी गट
- * संस्था भेटीचा नोंद तक्का
- * प्रश्नावली
- * अभिप्राय पत्रक
- * आभार पत्रक इ. विचार केला.

अभ्यासपद्धत

- १) सहकारी संस्था म्हणजे काय हे जाणले.
- २) त्या विषयीची व्याख्याने योजणे.
- ३) त्या आधारे प्रश्नावली तयार करणे.
- ४) भेटीसाठी संस्था निवडणे / निश्चित करणे.
- ५) निवडलेल्या संस्थांना नियोजित वेळी भेटी देणे.
- ६) अधिकारी / कार्यरत व्यक्तींकडून प्रश्नावलीच्या साहाय्याने मुलाखतीद्वारे माहिती घेणे.
- ७) माहितीच्या नोंदी ठेवणे.
- ८) अहवाल / वृत्तलेखन.
- (९) सर्व गटांच्या माहितीचे संकलन करणे.
- १०) माहिती संकलनाचे तक्त्यांच्या स्वरूपात प्रदर्शन मांडणे.

संस्था कार्यप्रणाली

समविचारी लोक विशिष्ट उद्देशाने एकत्र येणे

कार्यनिश्चिती करणे (घटना निर्मिती)

संस्था नोंदणीकृत (रजिस्टर करणे)

सदस्यसंख्या निर्धारित करणे

ई-प्रशिक्षक अंक - सप्टेंबर २०२२ / ६

निवडणीद्वारे पदनिश्चिती करणे (संचालक)

सदस्यांकडून भागभांडवल तयार करणे

प्रत्यक्ष संस्थेचे कार्य चालू करणे

झालेल्या नफ्यातून आर्थिक उलाढाल करणे, सामाजिक कार्य करणे

वेळोवेळी बैठका घेऊन हिशोब, तपशील ठेवणे

दर पाच वर्षांनी संचालक मंडळांच्या निवडणुका घेणे

सहकारी संस्था स्थापन करण्यामागील कारणे, हेतू, उद्देश जाणून घेताना खालील मुद्दे विद्यार्थ्यांनी संकलित केले.

- १) संस्था स्थापन करण्यामागील उद्देश
- २) संस्था स्थापन करण्यासाठी मिळालेली प्रेरणा
- ३) संस्था करत असलेली कामे
- ४) संस्था स्थापनेमुळे झालेला बदल
- ५) काम करताना येणाऱ्या अडचणी
- ६) शेतकऱ्यांवर होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी केलेले प्रयत्न.
- ७) सभासदांच्या दैनंदिन गरजा पुरवणे व प्रगती.
- ८) 'ना नफा ना तोटा' तत्त्वावर योग्य दरात माल मिळवून देणे.
- ९) नोकरदारांना घरे उपलब्ध करून देणे.
- १०) पतसंस्थांचा विकास साधणे.
- ११) सर्वसामान्यांचा आर्थिक विकास साधणे.
- १२) पूरक रोजगार उपलब्ध करून देणे.
- १३) कमी व्याजदरात गोरगरिबांना कर्ज मिळवून देणे.
- १४) मजुरांना काम पुरवणे.
- १५) शैक्षणिक साहित्य सर्वसामान्यांना एका छताखाली योग्य दरात उपलब्ध करून देणे.

१६) लोकशाही पद्धतीने कामकाज बघणे.

अहवाल, मनोगत यातून विद्यार्थ्यांना लक्षात आलेल्या गोष्टी

- १) भारतीय संस्कृतीत सहकाराची तत्त्वे पूर्वापार पासून रुजलेली आहेत.
- २) समानता, स्वेच्छा, प्रामाणिकपणा, शांतता व आनंद ही सहकाराची तत्त्वे आहेत.
- ३) सहकार हा दैनंदिन जीवनाचा भाग आहे.
- ४) समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकाच्या सक्षमीकरणासाठी सहकार
- ५) सहकारातून समाजाचा विकास
- ६) सहकारात गरीब-श्रीमंत, जात-पात-धर्म असा भेदभाव नाही.
- ७) सहकारात आर्थिक उन्नतीसाठी सर्वजण एकत्र येऊन एकमताने कार्य करतात.
- ८) सहकार चळवळीचा ग्रामीण भागात प्रसार अधिक.
- ९) सहकारातून कमी दरात चांगल्या दर्जाच्या वस्तू मिळतात.
- १०) सहकारी बँकामुळे शेतकरी व सर्वसामान्य लोकांना कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध होते.
- ११) सहकार चळवळ व संघटनांचे रक्षण करणे हे आमचे कर्तव्य आहे.

सहकार म्हणजे एकमेकांना केलेली फक्त मदत नाही, तर एकत्र काम करण्यासाठीचे, यशस्वी होण्याचे आणि आर्थिक स्थिरता मिळवण्याचे सूत्र आहे. ते प्रत्यक्ष जवळून बघितल्यानंतर भविष्यात ह्या मुलांसाठी एक दालन उघडले जाईल अशी आशा या निमित्ताने तयार केली. स्वतःच्या आजूबाजूच्या समाजाकडे बघताना या निमित्ताने समानता, आर्थिक भेदभावविरहित समाज, आर्थिक दुर्बल घटकाचे सक्षमीकरण हे सर्व सहकारातून कसे साध्य करता येते अशा दृष्टिकोनातून बघावे अशी जाणीव तयार झाली.

– सौ. प्रवीणा प्रसाद जोशी
मराठी शिक्षिका, माध्यमिक विभाग
ज्ञान प्रबोधिनी प्रशाला, सोलापूर

समाजदर्शन

शिक्षणवारी

शिक्षणवारी

विद्योदय मुक्तांगण परिवार गेली सहा वर्षे हंगामी सेवांकुर साखर शाळेच्या या उपक्रमातून माध्यमातून ऊसतोड मजूर मुलांना शिक्षणाची गोडी लागावी, ते शिक्षणापासून वंचित राहू नयेत यासाठी काम करत आहेत. ऊसतोडीचा हंगाम संपल्यावर ही मुले आपल्या गावाकडील शाळेत जातात का? हे पाहण्यासाठी मुलांना आम्ही पत्रे लिहायचो, फोन करायचो. पण यातील काही पत्ते चुकीचे असायचे, तर हंगाम संपल्यावर काही मजूर आपले नंबरही बदलायचे. त्यामुळे खरंच मुले शाळेत जातात की नाही हे पाहायला आम्हाला अवघड जायचं. म्हणून यावर्षी ज्या भागातून मुले ऊसतोडणीसाठी येतात त्या भागांना प्रत्यक्ष भेट देऊ; हा उद्देश समोर ठेवून आम्ही शिक्षणवारीचे आयोजन केले होते. थोडक्यात आम्ही करत असलेल्या कामाचा ग्राउंड रिपोर्ट आम्हाला या शिक्षणवारीत मिळणार होता. त्यामुळे खूप उत्सुकता होती. आमच्याकडे आमची फिरती शाळा 'इको वन' व मुलांचे फोन नंबर, थोडक्यात लिहिलेले पत्ते, गुगल मॅप होते. याबरोबरच नकाशाची जाण असणाऱ्या एका मित्राने भेटी देत असलेल्या तालुक्यांचा नकाशा भेट दिला होता. आमचा हेलपाटा वाचावा म्हणून तो सोबत घेतला होताच.

जूनच्या सुरुवातीला साखरशाळेतील सर्व मुलांना पत्रं पाठवली होती. ज्यांना पत्रं पोहोचली होती त्यांचा काल फोन आला होता. त्यामुळे काही मुले तर नक्की भेटतील अशी खात्री होती. अशा जुजबी नियोजनावर आम्ही अनोळखी प्रांतात आमची शिक्षणाची वारी करण्यासाठी निघालो होतो.

इचलकरंजीवरून आमचे मार्गदर्शक गट्टेकाकांचे आशीर्वाद घेऊन आम्ही पंढरपूरमार्गे सोलापूर जिल्ह्यातील बेगमपूर या हायवेवरील एका छोट्या गावात पहिली भेट घेतली. कैकाडी सामाजातील एक टोळी ऊसतोडीसाठी शिरोळ तालुक्यात अब्दुल लाट गावी आली होती. ऊसतोड कामगार तोडणीच्या काळात उघड्यावरचा संसार मांडतात, झोपडीत राहतात पण त्यांची गावाकडे खूप शेती असते, त्यांचे बंगले असतात असं अनेकांच्या तोंडून आम्ही ऐकून होतो. पण प्रत्यक्षातील चित्र आम्हाला वेगळं पहायला मिळालं. बेगमपूर गावातील ऊसतोडणीसाठी आलेल्या अनेकांची घरे अतिक्रमण केलेली होती,

हायवेच्या बाजूला पत्र्याच्या शेडमध्ये ही कुटुंबे राहत होती. या गावातील १२ मुलांनी आमच्या सेवांकुर साखरशाळेचा लाभ घेतला होता. त्यामुळे या मुलांना भेटून, त्यांच्या पालकांशी चर्चा करून त्यांच्या शाळेतील शिक्षणाची चर्चा करायची या हेतूने आम्ही काही मुलांच्या घरी फोन केला. त्यातील आमची विद्यार्थिनी महादेवीच्या बाबांना संपर्क केला. त्यांनी अतिशय आनंदाने आम्ही येतोय म्हणून कामावर सुट्टी घेतली.

बेगमपूरला आल्यावर आमची गाडी इंदिरानगर भागातील झोपडपट्टीवजा भागात गेली. तिथे महादेवीचे बाबा उभे होते. त्यांनी आमचे मनापासून स्वागत केले. “घरी जागा नाही सर, पावसाने घरात सगळं ओलं आहे त्यामुळे आपण बाहेर चहा घेऊ.” म्हणून त्यांनी आम्हाला बाहेरच चहा पाजला. त्यांनी हॉटेलवाल्याला आमची ओळख करून दिली. या सरांनी ऊसतोडीवेळी आमची खूप काळजी केली. आपल्या पोरांसाठी शाळा चालू आहे. पावसात आम्ही शाळेतच सामान ठेवले होते. असं ते बरंच काही हॉटेलवाल्याला सांगत होते. लोक आम्हाला ओळखतील का नाही अशी शंका असताना त्यांनी आमची करून दिलेली नवीन ओळख मनात रेंगाळत होती. बेगमपूर गावातील जिल्हा परिषद शाळा, इंदिरानगर न्यू इंग्लिश स्कूल, बेगमपूर या शाळेत आम्ही विज्ञान कार्यशाळा घेतल्या. या शाळेत आमच्या सेवांकुर साखरशाळेत शिकून गेलेले महादेव, नवीन, गायत्री, कृष्णा, ऋतुजा हे विद्यार्थी शिकत होते. त्यांनी त्यांच्या सरांना आधीच सांगून ठेवले होते, ‘आमचे लाटेचे सर येणार आहेत’; हे ऐकून खूपच छान वाटलं.

जि. प. इंदिरानगर ही मंगळवेढा-सोलापूर हायवेच्या मार्गात आल्यामुळे शाळेची निम्मी जागा हायवेसाठी गेली आहे. शाळेला निधी मंजूर होऊन पाच वर्षे झाली; पण अजून काही शाळेचं काम सुरू झालं नाही. इयत्ता १ ली ते ४ थी चार वर्ग, शाळेत एकूण मिळून तीन शिक्षक. शाळेचे मुख्याध्यापक हेच केंद्रप्रमुख. एकूण शाळेची पटसंस्था ७८. ऊसतोडी हंगामात हा पट निम्मा होतो.

विज्ञान कार्यशाळा झाल्यानंतर मुख्याध्यापकांशी चर्चा करताना सरकारची उदासीनता, पालकांचे अज्ञान अशा अनेक बाबींवर मुख्याध्यापकांशी आमची चर्चा झाली. सरकारी अनेक योजना चांगल्या आहेत. पण त्या राबविण्यासाठी पूरक वातावरण नसल्यामुळे त्या अयशस्वी होतात याची खंत मुख्याध्यापकांनी व्यक्त केली. दुपारचं जेवण गायत्री, कृष्णाच्या घरी करण्यात आलं. गायत्रीच्या आईने खूप आपुलकीने गरम गरम भाजी-भाकरी खाऊ

घातली. गायत्री हुशार आहे. तिला शिकू द्या. तिला कसलीही शैक्षणिक मदत लागली तर नक्की कळवा असा निरोप देऊन आम्ही जान्हवी, ऋतुजा यांच्या घरी भेटी दिल्या. या पोरी नियमित शाळेत जात आहेत. रेणुकाच्या आईने तुम्ही पोरांना शोधत इथंपर्यंत कसं आलात ? म्हणून आश्चर्य व्यक्त केलं. रेणुका, अक्षय, सोहम शाळेत जात नाहीत. त्यांना शाळेत लवकर दाखल करा अशी विनंती केली. बेगमपूर गावातील आमच्याकडे शिकून गेलेल्या १२ पैकी नऊ मुले शाळेत जात होती, याचा आनंद आम्हाला झाला. आम्ही चालवत असणाऱ्या सेवांकुर अभ्यासकेंद्राचे महत्त्व आमच्या लक्षात आले.

याचप्रमाणे आम्ही गेवराई, माजलगाव, केज, पाडोदा या तालुक्यांतील विद्यार्थ्यांच्या घरच्या, शाळेच्या भेटी घेतल्या. सगळ्यांची बऱ्यापैकी कमी जास्त प्रमाणात अशीच अवस्था पहायला मिळाली. काही ठिकाणी ग्रामपंचायत जागरूक आहे. तेथे मुलांसाठी हंगामाच्या काळात शाळेत मोफत वसतिगृहाची योजना पाहायला मिळते. तर काही ग्रामपंचायतींना अशा काही योजना आहेत हे सुद्धा माहित नाही. गावांच्या बाहेरून हायवे आहेत. गावात आतल्या बाजूला अजून बस पोहोचल्या नाहीत कारण बसच्या वाहतुकीच्या लायकीचा रस्ता नाही! गावागावात जर शाळेसाठी येणारी जीप आली तरच मुलांची शाळा; नाहीतर सुट्टी. तर काही मुलांचे शाळेत दाखले आहेत पण मुले शाळेत गेलीच नाहीत अशी अवस्थाही पहायला मिळाली. एकंदरीत दुष्काळ, गरीबी, अज्ञान, बेरोजगारी, व्यसनाधीनता यामध्ये भरडला जाणारा भारत जवळून या शिक्षणवारीत पाहता आला.

या शिक्षणवारीत आम्ही मराठवाड्यातील वेगवेगळ्या सामाजिक संस्थांमध्ये मुक्काम केला. अनेक लोकांचं काम जवळून समजून घेता आले. कोणी एच.आय.व्ही. बाधित मुलांचं पुनर्वसन करतंय, तर कोणी रस्त्यावरच्या मुलांसाठी अभ्यासवर्ग सुरू केले आहेत तर कोणी अनाथ, भटक्या, तमाशा कलावंत मुलांसाठी निवासी वसतिगृह चालवून त्या मुलांना शिक्षणाच्या मूळ प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न करत आहेत. या वंचितांच्या आयुष्यात ज्ञानाची ज्योत पेटवणाऱ्या ह्या सर्वांना मनापासून शुभेच्छा देत त्यांच्यापासून प्रेरणा व उर्जा घेत आम्ही शिक्षणवारी पूर्ण केली.

- विनायक माळी

अब्दुल लाट, ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर
(विद्योदय मुक्तांगण परिवार संस्थेचे सहसंस्थापक)

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची मानसिक निरामयता-भाग २

मागच्या भागात आपण पाहिलं की, विविध मानसशास्त्रज्ञांनी मानसिक निरामयता म्हणजे काय याची विविध प्रकारे व्याख्या केली आहे. प्रस्तुत अभ्यासात कॅरोल रिफ यांचे प्रारूप ग्राह्य धरले आहे, ज्यानुसार निरामयता व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेतून व्यक्त होते असे मानले आहे. या भागात अभ्यासातून आलेले काही महत्वाचे निष्कर्ष आपण थोडक्यात समजून घेऊया.

हे सर्व निकाल समजून घेताना, त्यातून निष्कर्ष काढण्यासाठी उच्च बुद्धिमत्ता असणाऱ्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची वैशिष्ट्ये आपण समजून घेतली पाहिजेत. यांची अनेक स्वभाववैशिष्ट्ये, गरजा असतात, ज्या सामान्य बुद्धिमत्तेच्या मुलांपेक्षा यांना वेगळे ठरवतात. आयुष्याकडे बघण्याची, आयुष्य अनुभवण्याची यांची दृष्टी वेगळी आणि सखोल असते. काही महत्वाची स्वभाववैशिष्ट्ये सांगायची झाली तर अतिसंवेदनशीलता, जबाबदारीची जाणीव, परिपूर्णतेचा ध्यास perfectionism, स्वतःकडून व इतरांकडून उच्च अपेक्षा ठेवणे, अनेक विषयांमध्ये रुची व गती त्याचवेळी एखाद्या क्षेत्रात अजिबात गती नसणे, वचनबद्धता (commitment), प्रतिसादी असणे इ. गरजांमध्ये बौद्धिक उत्तेजना (intellectual stimulation), अर्थपूर्ण संवाद व समजून घेण्याची गरज, बौद्धिकदृष्ट्या समपातळीवर असणाऱ्या वर्गमित्र-मैत्रिणींचा सहवास, गतिमान शिक्षण, अधिक स्वायत्तता मिळणे इत्यादि. ही मुले जग अधिक तरलपणे, संवेदनशीलतेने अनुभवतात व त्याला प्रतिसादही देतात.

सुरुवात करताना आपण विविध गटांत मानसिक निरामयतेची पातळी वेगवेगळी असते का आणि असल्यास ती का असते हे पाहूया.

पटकन मनात येणारा प्रश्न म्हणजे महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनींच्या मानसिक निरामयतेत काही फरक असतो का? दोघांच्या एकूण निरामयतेच्या पातळीत फरक नाही आढळला. परंतु मानसिक निरामयतेचे जर आयाम पाहिले तर त्यातील इतरांबरोबरील सकारात्मक संबंधांच्या बाबतीत मात्र विद्यार्थिनी विद्यार्थ्यांपेक्षा सरस दिसल्या.

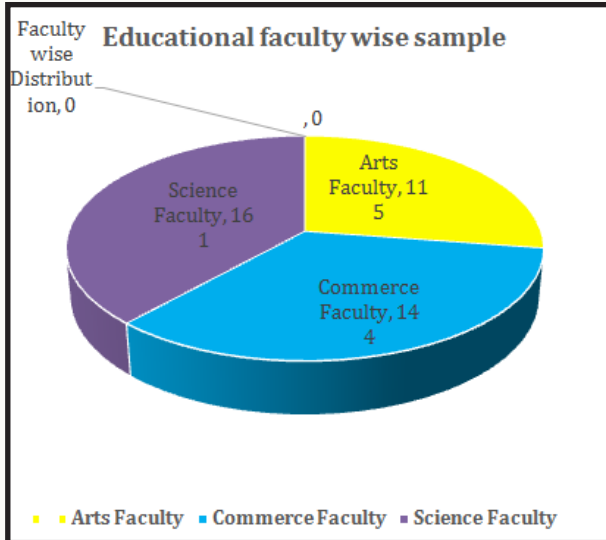
बुद्धिमत्तेच्या पातळीनुसार एकूण विद्यार्थ्यांना चार गटांत विभागले होते.

गट १ सामान्य बुद्धिमत्ता, गट २ - सरासरीपेक्षा अधिक बुद्धिमत्ता (IQ ११०-११९), गट ३ - उच्च बुद्धिमत्ता (IQ १२० - १२९), गट ४ - अति उच्च बुद्धिमत्ता (IQ १२९ +). या गटांमध्ये मानसिक निरामयतेसंदर्भात काही महत्त्वाचे फरक आढळले. स्व-विकास आणि इतरांशी सकारात्मक संबंध हे अतिउच्च बुद्धिमत्ता गटात अधिक आढळून आले. परंतु आयुष्यातील हेतू हा मात्र सरासरीपेक्षा अधिक बुद्धिमत्ता असणाऱ्या गटात अधिक आढळून आला. यावरून असे दिसते की, आयुष्यात स्व-विकासाची इच्छा असली तरी अतिउच्च बुद्धिमत्तेच्या मुलांना त्यांच्या आयुष्यातील ध्येय, आयुष्याची दिशा समजून घेण्यामध्ये, ती निश्चित करण्यामध्ये अडचणी येतात. इथे कल्याणमित्र/मितवा (mentor), समुपदेशक, शिक्षक यांची भूमिका फार महत्त्वाची ठरते. विद्यार्थ्यांच्या मुलाखतींमधूनही या निष्कर्षांना आधार मिळाला.

शिक्षणाच्या शाखेनुसार जेव्हा मानसिक निरामयतेच्या पातळीत काही फरक दिसतो का ते पाहिले तेव्हा कला शाखेतील विद्यार्थ्यांची निरामयता सर्वाधिक आढळली व शास्त्र शाखेतील विद्यार्थ्यांची सर्वात कमी. या संदर्भात अधिक खोलात शिरल्यावर असे आढळले की, कला शाखेतील विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वर्गातील वातावरण हे अधिक प्रेरणादायी, अधिक सहभागात्मक असे वाटत होते, त्याच जोडीला अतिस्पर्धात्मकता, आक्रमकता, विरोधात्मक वातावरण कमी वाटले. तसेच कला शाखेतील उच्च बुद्धिमत्ता असणारे अनेक विद्यार्थी काहीतरी विशिष्ट करियर-ध्येय ठरवून या शाखेत आले होते. या सगळ्याचा त्यांची मानसिक निरामयता चांगली राहण्यात वाटा होता. याउलट शास्त्र शाखेतील विद्यार्थ्यांना मात्र या विरुद्ध परिस्थिती वाटली. वर्गातील अति स्पर्धात्मकता, विद्यार्थ्यांना वर्गात सहभागी करून घेण्याचा अभाव, प्रेरणेचा अभाव, १२ वी मध्ये चांगले गुण पडले म्हणून कोणताही विचार न करता घेतलेला शास्त्र शाखेतील प्रवेश, भविष्याची स्पष्ट कल्पना नसणे इ. चा मानसिक निरामयतेवर परिणाम झालेला दिसला. यावरून असे दिसते की, स्वतःच्या क्षमता, आवडीनिवडी यांबद्दलची जाणीव विकसित होणारे शिक्षण हवे. करियर निवडीमध्येही या मुलांना मदत मिळणे गरजेचे आहे.

शिक्षणाच्या वर्षानुसार जर पाहिले तर मानसिक निरामयता दुसऱ्या वर्षी अधिक आढळली. हे सर्व विद्यार्थी परंपरागत अव्यावसायिक अभ्यासक्रमातील असल्यामुळे करियरमध्ये पुढे काय हा मोठा प्रश्न तिसऱ्या वर्षी होता. पदवीच्या

पहिल्या वर्षापासून तिसऱ्या वर्षापर्यंत वर्गातील वातावरणात मात्र सकारात्मक बदल दिसून आला. तिसऱ्या वर्षाच्या विद्यार्थ्यांनी अतिस्पर्धात्मकता, आक्रमकता ही सर्वात कमी अनुभवली तर प्राध्यापकांचे सहकार्य, त्यांचा विद्यार्थ्यांमधील रस, तसेच वर्ग अधिक रचनाबद्ध आणि प्रेरणादायी वाटला. १२ वी नंतर उच्च महाविद्यालयामध्ये समायोजित होण्याची प्रक्रिया यात आपल्याला दिसते. कारण वसतिगृहात राहणारे व स्वतःच्या घरी राहणाऱ्यांच्या वर्गातील अनुभवांची तुलना केली तर वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांना वर्गात अधिक विरोधात्मक स्पर्धात्मक वातावरण वाटते. याचे एक कारण असे आढळले ते म्हणजे प्रत्येक ठिकाणच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेतील फरक. जर शालेय शिक्षणाची गुणवत्ता कमी असेल, तर त्याचा विद्यार्थ्यांच्या महाविद्यालयीन समायोजनावर नकारात्मक परिणाम होतो. विशेषतः जेव्हा विद्यार्थी लहान गावातून मोठ्या शहरात येतात, तेव्हा इंग्रजीवर प्रभुत्व नसेल तर त्याचा न्यूनगंड वागवत राहतात, ज्याचा त्यांच्या मानसिक निरामयतेवर नक्की परिणाम होतो. उच्च बुद्धिमत्ता असणारी मुले अधिक संवेदनशील असल्यामुळे हे परिणाम कित्येक पटीने वाढू शकतात. यामुळे या कालावधीत प्राध्यापक, समुपदेशक यांचा आधार व प्रोत्साहन हे महत्त्वाचे ठरते. सकारात्मक समुपदेशनाचाही पुढे निर्माण होणाऱ्या समस्या टाळण्यासाठी खूप उपयोग होतो.

मानसिक निरामयता व वर्गातील वातावरण

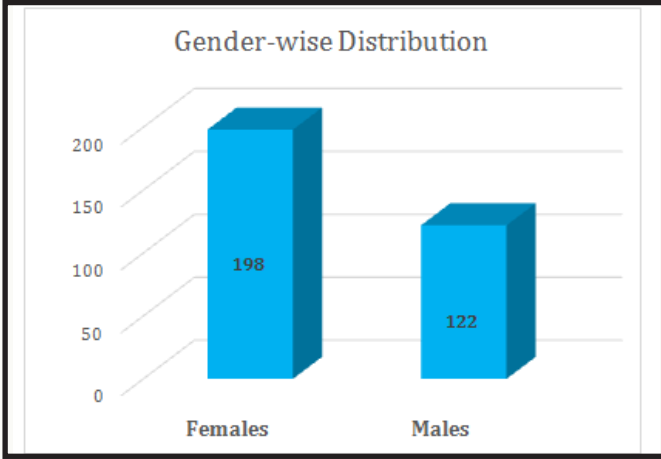
पदवीच्या विद्यार्थ्यांची मानसिक निरामयता व महाविद्यालयीन वर्गातील वातावरणाचा खूप जवळचा संबंध आढळला. आत्तापर्यंत उच्च बुद्धिमत्तेच्या मुलांबाबतीत अध्यापन पद्धती व आशयावर बरेच संशोधन झाले आहे. जगभरातील बुद्धिवंतांच्या शिक्षणामध्ये याचा उपयोग केला जातो. परंतु या अभ्यासात वर्गातील वातावरणाचे आशय व अध्यापन पद्धतीपेक्षा भावनात्मक व परस्पर संबंधात्मक घटक हे अधिक महत्त्वाचे आढळले. प्रेरणादायी, सकारात्मक, सहभागात्मक वातावरण, प्राध्यापकांची विद्यार्थ्यांच्या विकासातील रुची, वर्गातील स्पष्टता, रचनात्मक वातावरण, आव्हानात्मक शिक्षण (academic rigor), वर्गातील मित्रमैत्रिणींबरोबरचे संबंध, प्राध्यापकांबरोबरचे मोकळे संबंध या सगळ्याचा मानसिक निरामयतेशी खूपच जवळचा संबंध आढळला. ह्यांच्या पातळीवरून मानसिक निरामयतेचा अंदाजही बांधता येत होता. विद्यार्थ्यांच्या या वयात कुटुंबापेक्षाही वर्गातील वातावरण हे मानसिक निरामयतेशी अधिक निगडित होते.

आपल्या शिक्षण व्यवस्थेत सर्वच विद्यार्थ्यांच्या, परंतु विशेषतः उच्च बुद्धिमत्ता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक व भावनिक गरजांकडे लक्ष देण्याची, त्याला महत्त्व देण्याची गरज यातून अधोरेखित होते. ही मुले बौद्धिकदृष्ट्या सक्षमच असल्यामुळे बौद्धिक खाद्य, बौद्धिक आह्वाने ते विविध ठिकाणांहून, विविध प्रकारे शोधू शकतात, परंतु ही आह्वाने डोळसपणे घेण्याची क्षमता, बळ वा दिशा ही प्राध्यापकांनी अथवा समुपदेशकांनी द्यायला हवी. सध्याच्या वेगाने बदलणाऱ्या, अनिश्चित अशा काळात, विद्यार्थ्यांच्या आयुष्याच्या महत्त्वाच्या टप्प्यावर त्यांना मार्गदर्शन, आपुलकीचे संबंध आणि योग्य दिशा देणाऱ्या व्यक्तींची गरज आहे.

विद्यार्थ्यांच्या मुलाखतींमधून विद्यार्थ्यांनी शिक्षणाकडून काही अपेक्षा व्यक्त केल्या, ज्या त्यांनी स्वतःच्या निरामयतेशी जोडल्या. यातील काही अपेक्षा म्हणजे शिक्षण उपयोजनाधारित हवे, विविध विषयांचे आंतरसंबंध उलगडून दाखविणारे हवे, प्राध्यापकांनी विद्यार्थ्यांमधील क्षमता आणि मर्यादा ओळखून त्याप्रमाणे मार्गदर्शन करायला हवे, वर्गाच्या पलीकडे जाऊन माणूस म्हणून विद्यार्थ्यांकडे बघायला हवे, त्यांच्यासाठी उपलब्ध असायला हवे. वर्गात सुरक्षित वातावरण, सहकार्य, अर्थपूर्ण संवाद हवा, महाविद्यालयांमध्ये मानसिक

आरोग्याची काळजी घेणारी रचना हवी. सरकारी धोरणांमध्ये प्राध्यापकांना या सर्व गोष्टींसाठी प्रशिक्षण द्यायला हवे तसेच यासाठी त्यांना वेळ देता येईल अशी रचना करायला हवी. या वयातील विद्यार्थ्यांवर कुटुंबियांपेक्षा शिक्षक, प्राध्यापक यांचा प्रभाव अधिक पडतो. कॉलेजच नाही तर शाळेतील शिक्षकही विद्यार्थ्यांचे आयुष्य घडवू आणि बिघडवूही शकतात. अनेक विद्यार्थ्यांनी मुलाखतींमध्ये त्यांच्या शाळेतील असे आयुष्य बदलविणारे प्रसंग सांगितले ज्यात शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची होती.

या अभ्यासातील प्रत्येक निष्कर्ष हेच दाखवतो आहे की या विद्यार्थ्यांना मानवी संबंध, आधार, sharing, मग ते प्राध्यापकांबरोबर असेल किंवा सोबतच्या मित्र-मैत्रिणींबरोबर असेल याची अधिक गरज आहे. वातावरणातील भावनेचा ओलावा, प्रेरणा, त्यांचा माणूस म्हणून स्वीकार यामुळे विद्यार्थी घडतात. त्यामुळेच प्रेरणादायक, सहकार्यात्मक वातावरण, प्राध्यापक व इतरांबरोबरचे निकोप संबंध, वर्गातील आक्रमकतेचा अभाव हे आयाम/घटक चांगले असतील तेवढी मानसिक निरामयता अधिक असते. विद्यार्थ्यांकडूनच्या अपेक्षा स्पष्ट असणे यामुळेही यात भर पडते.

विद्यार्थ्यांच्या घरातील वातावरण व त्यांची मानसिक निरामयता

या अभ्यासात घरातील वातावरणाचे एकूण तीन घटक वेगवेगळ्या आठ मापन श्रेणींद्वारे मोजले गेले. ही तीन घटक म्हणजे नातेसंबंध, वैयक्तिक विकास, कुटुंब - रचना घटक.

नातेसंबंध - सदस्यांमधला एकजिनसीपणा, कुटुंबातील अभिव्यक्ती, संघर्ष, स्वीकार व काळजी

वैयक्तिक विकास - सदस्यांना मिळणारी स्वायत्तता, करमणुकीच्या व सांस्कृतिक कार्यक्रमातील सक्रीय सहभाग

रचना - कुटुंबाची रचना, नियंत्रण

आधीच्या अभ्यासांपेक्षा या अभ्यासात वेगळे निष्कर्ष आले. मानसिक निरामयतेशी घरातील वातावरणाच्या सर्व घटकांचा नकारात्मक संबंध दिसून आला. म्हणजेच रूढ अर्थाने ज्यांच्या घरातील वातावरण चांगले नव्हते त्यांची मानसिक निरामयता चांगली दिसून आली. प्रथमदर्शनी हे निष्कर्ष थोडे विचित्र वाटले तरी त्याचा सखोल अभ्यास केल्यास बदलता काळ त्यात प्रतिबिंबित होतो आहे असे दिसते. Collectivist संस्कृतीमुळे पारंपरिक भारतीय पालकत्व हे मुलांना ताब्यात ठेवणारे, लहानांनी मोठ्यांचे ऐकलेच पाहिजे असा आग्रह धरणारे आहे; ज्यात मुलांना स्वातंत्र्य, स्वायत्तता खूप कमी मिळते. या वयाच्या सर्वच मुलांची स्वातंत्र्य मिळण्याची गरज अधिक असते आणि उच्च बुद्धिमत्तेच्या मुलांची तर स्वायत्ततेची गरज आणि ओढ अधिकच असते. तसेच मुलांच्या निकोप विकासासाठी या वयातील मुलांना कुटुंबातील नात्यांमधून थोडे बाहेर पडून कुटुंबेतर व्यक्तींशी संबंध प्रस्थापित करणे व त्यातून स्वतःची स्वतंत्र ओळख बनविणे आवश्यक असते. जर घरातील वातावरण चांगले नसेल तर मुलांना घरापासून मानसिकदृष्ट्या सुट्टे होणे, लांब जाणे कदाचित सोपे जात असावे. त्यातून लहान गावातून मोठ्या शहरात आलेल्या बुद्धिमान मुलांना तर हे नवीन जग, विकासाच्या संधी, नवीन अनुभव खूपच खुणावतात. आधीच असलेल्या स्वातंत्र्याच्या उर्मिला नवीन पंख लागल्यासारखे वाटते. घरापासून लांब आल्याचा त्यांना थोडा फायदाही मिळतो घरापासून मानसिकदृष्ट्या विलग होण्यात. यात एक महत्त्वाची अडचण जाणवली ती जी मुले एकटी आहेत, ज्यांना भावंडं नाहीत, त्यांचे स्वतःचे व पालकांचे एकमेकांमध्ये गरजेपेक्षा अधिक गुंतणे आहे. पालकांचे एकल मुलांना अतिसंरक्षित वातावरणात वाढवणे व त्यांच्या प्रत्येक छोट्या-छोट्या गोष्टींमध्ये अतिरिक्त सहभाग घेणे यामुळे मुलांची सामाजिक कौशल्येही कमी विकसित होतात. पालकांविषयी वाटणारी अतिरिक्त काळजी, स्वतः एकट्यावर वर त्यांच्या जबाबदारीचा भार त्यासाठी आयुष्यात लवकरात लवकर 'settle' होण्याचा दबाव, या सगळ्याचाच विद्यार्थ्यांच्या मानसिक

निरामयतेवर खोलवर परिणाम झालेला दिसतो. मुलींच्या बाबतीत आणखी एक आयाम समोर येतो, तो म्हणजे अनेक ठिकाणी, विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्र सोडून इतर ठिकाणी मुलींच्या शिक्षणाला असलेले अत्यंत कमी महत्त्व. त्यामुळे जे जागरूक पालक आपल्या मुलीमधील क्षमता ओळखून तिला पुढील शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठवतात. त्यांना समाजातून, गावातून टीकेला सामोरे जावे लागते. मुलींवर सतत संशय व्यक्त केला जातो. यामुळे दोन गोष्टी होतात. एक म्हणजे मुली व कुटुंबात अत्यंत घट्ट नाते तयार होणे, जे मुलींना तोडून बाहेरच्या जगात वावरणे अवघड जाते. दुसरे म्हणजे मुलींवर सतत 'चांगले' वागणे, सतत यशस्वी होणे आणि गावासाठी आदर्श प्रस्थापित करणे याचा प्रचंड दबाव राहतो. ज्या विद्यार्थिनी याला संधी मानून हा दबाव यशस्वीपणे हाताळू शकतात, त्या यशस्वी होतात. ज्या हे करू शकत नाहीत, त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम झालेला दिसतो. त्यांच्या आयुष्यातील सहजपणा पूर्ण निघून जातो.

अजून एक प्रकर्षाने जाणवलेली गोष्ट म्हणजे लहान गावांमधील सरकारी नोकरीचे फॅड. या विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमता पालकांच्या, काही वेळा शाळेतील शिक्षकांच्याही लक्षात आल्यामुळे स्पर्धापरीक्षा, यूपीएससी एमपीएससी या एकाच क्षेत्राचा करियर म्हणून विचार झालेला आढळतो. त्या करियरमध्ये यशस्वी होण्यासाठी लागणाऱ्या इतर क्षमता, कौशल्ये आहेत का नाहीत, याचा विचार न करता पदवीच्या जोडीने अनेकजणांचा या परीक्षांचा अभ्यास चालू असतो, ज्यामुळे दबावात आणिकच भर पडते, ज्याचाही मानसिक निरामयतेवर परिणाम झालेला दिसतो. कलाकार विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत मानसिक समस्या अधिक आढळल्या.

एकंदरीत, या सर्वांमधून या विद्यार्थ्यांची एक महत्त्वाची गरज समोर येते ती म्हणजे यांना मानसिक आरोग्य म्हणजे काय, ते कसे टिकवायचे याचे प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. काही मूलभूत विचार कौशल्ये जसे सर्जनात्मक समस्या परिहार, चिकित्सात्मक विचार, तर्कशुद्ध विचार, समय नियोजन, स्व-नियंत्रण कौशल्ये ही शिकविण्याची नितांत गरज आहे. याच जोडीला स्व-ओळख, ध्येय निश्चित कसे करावे, सामाजिक कौशल्य यांचेही प्रशिक्षण देणारी यंत्रणा महाविद्यालयात असली पाहिजे. यामुळे भविष्यातील अनेक समस्या टाळता येतील व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमता पूर्णपणे वापरता येतील. याच जोडीला

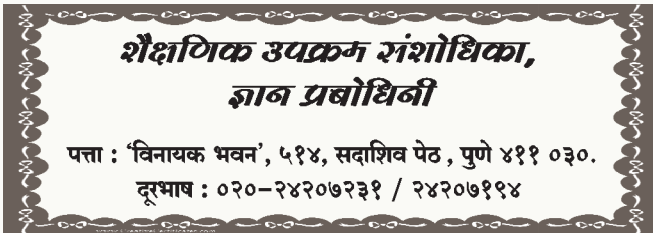
समस्या आल्यास त्यांचे निराकरण करणारी समुपदेशन केंद्रे व प्रशिक्षित समुपदेशक प्रत्येक महाविद्यालयात असलेच पाहिजेत. याही अपेक्षा मुलाखतीत विद्यार्थ्यांनी मांडल्या आहेत.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे काही जणांचे मानसिक निरामयतेच्या चाचणीचे गुण चांगले असले तरी त्यांच्यात मानसिक पातळीवर विसंगती (disharmony) आढळून आली. उच्च बुद्धिमत्ता असल्यामुळे अनेकदा तर्कशुद्ध विचार करून निर्णय घेतले जातात जे व्यावहारिकदृष्ट्या बरोबर दिसतात. परंतु भावनिक आयुष्याकडे यांचे संपूर्ण दुर्लक्ष झालेले आढळते. अनेकदा भावनांची भीती, त्यामुळे कशातच भावनिकदृष्ट्या न उतरणे, नात्यातील मानसिक जवळीक न साधू शकणे, अंतर्गत मानसिक दबाव निर्माण झाल्यामुळे शारीरिक आरोग्याच्या समस्या निर्माण होणे हेही आढळून आले. त्यामुळे व्यावहारिक काम पातळीवर या विद्यार्थ्यांची कार्यक्षमता जरी चांगली वाटली तरी मानसिक शांतता, समाधान, स्व-भान आणि स्व-स्वीकार यांच्यामध्ये कमी आढळते. ही मानसिक निरामयतेच्या वापरलेल्या प्रारूपाची मर्यादा आहे. मागील लेखात उल्लेख केल्याप्रमाणे निरामयतेच्या भारतीय संकल्पनेवर आधारित अधिक समग्र, सर्वसमावेशक असे प्रारूप तयार करून सिद्ध करण्याची गरज आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात यातील काही बाबींचा विचार केलेला आढळतो, परंतु या सर्वांच्या अंमलबजावासाठी नुसती धोरणे, नियम असून उपयोगाचे नाहीत. दृष्टिकोनातील बदल गरजेचा आहे. त्या दिशेने आपल्याला अजून बरीच वाटचाल करायची आहे. पुढच्या लेखात आपण या अभ्यासासाठी काय आणि कशी संशोधनपद्धती वापरली हे बघूया.

- डॉ. धनश्री सोवनी

प्रज्ञा मानस संशोधिका, ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे

ई-प्रशिक्षक अंक - सप्टेंबर २०२२ / २०